

K.G. van Manen (ed.), ***Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*** (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011, 812 pp., ISBN 978 90 239 2618 4).

In 2004 ging de lutherse kerk in Nederland, samen met de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, op in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Toen is het initiatief genomen een nieuw handboek voor de geschiedenis van het lutheranisme samen te stellen. Een team van specialisten heeft zich aan deze taak gezet en een lijvig, mooi vormgegeven en zeer informatief naslagwerk geproduceerd.

Het lutheranisme heeft in Nederland een bewogen geschiedenis gekend. Gesticht door Antwerpse geloofsvluchtelingen groeide in Amsterdam een lutherse gemeente die al snel vooral Duitse en Scandinavische leden telde. Hoewel plaatselijke magistraten lutherse gemeentevorming tot het eind van de zeventiende eeuw tegenwerkten, breidde het aantal gemeenten zich gestaag uit. Overal waren de leden (nakomelingen van) immigranten of mensen die zich tijdelijk ter plekke hadden gevestigd als garnizoenssoldaten, ambachtslieden in nieuw opgekomen industrieën, dienstmeisjes of seizoenswerkers. De Amsterdamse gemeente, veruit de grootste, steunde de kleinere Nederlandse gemeenten, maar verlangde daarvoor ook vergaande invloed. Door meningsverschillen over het kerkbestuur scheurde de kerk in het laatste decennium van de zeventiende eeuw in een Amsterdamse Fraterniteit en een Haagse Unie. De eenheid werd in de loop van de achttiende eeuw wel hersteld, maar in 1791 opnieuw verbroken. De afsplitsing van de Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk in Amsterdam kreeg elders navolging. Omdat plaatselijke gemeenten vaak een wat vlottend ledenbestand kenden – met het leger of een specifiek bedrijf kwamen en gingen ook de lutheranen – kon de kleur van individuele gemeenten veranderen; sommigen weigerden zich bij de ene of de andere variant aan te sluiten. De negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw werden getekend door richtingstrijd en uiteindelijk ook vermindering van ledentallen. Tegelijkertijd raakte het belang van leerstellige zuiverheid ondergeschikt aan de maatschappelijke taken die kerken kregen opgedragen of voor zichzelf weggelegd zagen. Ondanks herhaalde toenaderingspogingen in de negentiende eeuw herenigden de Evangelisch Lutherse en de Herstelden zich pas in 1952, onder fel protest van een kleine minderheid. Een halve eeuw later nam men met weemoed, maar zonder veel tegenspraak de veel ingrijpendere beslissing op te gaan in de PKN.

Lutheranen in de Lage Landen begint met een verhelderende historiografische schets door redacteur Van Manen, waarin duidelijk wordt hoezeer het zelfbeeld van de lutheranen in de loop van de laatste twee eeuwen is veranderd. Dezelfde auteur schreef vier hoofdstukken over de periode tot 1798. J.C. Riemens, Th.A. Fafié, C.J. de Kruyter, en K. van der Horst behandelden elk een halve eeuw tot 2004. Elk van de hoofdstukken volgt een vast stramien, beginnend met de positie van de lutheranen in de maatschappij van het betreffende tijdvak en vervolgens over de algemene ontwikkeling binnen (de verschillende richtingen van) het kerkgenootschap, bijzonderheden over de afzonderlijke gemeenten, diaconie, liturgie en predikantencorps. De stijl is fris. De auteurs presenteren een omvattende geschiedenis, waarin ook aandacht is voor de materiële cultuur, van avondmaalsgerei en vakbondsvaandels tot de aanstootgevende ‘fantasiedas’ van een vrijzinnige predikant. Illustratie is bescheiden gehouden maar zeer verzorgd en voegt ook werkelijk iets toe. Vooral over de laatste anderhalve eeuw is veel nieuw onderzoek verwerkt, en de auteurs zijn hier ook zelf de bronnen ingedoken. Over de eerdere periode is, het werk van Van Manen zelf over het verkrijgen van tolerantie uitgezonderd, wat minder nieuws te melden. Naar zijn aard is het boek vaak tamelijk beschrijvend. Elk hoofdstuk bevat een soms wat dor overzicht over de wederwaardigheden van de afzonderlijke gemeenten, vanuit de (overigens aanvechtbare) gedachte dat de lutherse kerken een congregationalistische inslag hadden. De parallelle opbouw van de hoofdstukken levert hier en daar, onvermijdelijk, enige herhaling op.

Over sommige onderwerpen had ik graag veel meer gehoord. Hoe paste een kerk die plaatselijk was ingeburgerd zich aan telkens nieuwe, en soms sterk verschillende, typen immigranten aan? Hoe was de relatie met de lutherse kerken in de landen van herkomst? Alleen rond de Tweede wereldoorlog wordt daar, overigens zeer omzichtig, op ingegaan. De rest van de wereld lijkt nauwelijks te bestaan, hoewel er ook voor de opkomst van de zendingsgenootschappen lutheranen in de Nederlandse koloniën en handelsposten overzee waren. De lutherse gemeenten waren relatief open naar andere protestantse kerken, zozeer dat ook predikanten van andere kerkgenootschappen bij gelegenheid beroepbaar waren – was dat specifiek voor de lutheranen? In de moderne periode vertoonden de ontwikkelingen binnen de lutherse kerken zeer veel overeenkomst met die in de Hervormde Kerk. Dat wordt toegeschreven aan democratisering, maar de concrete inbreng van de gemeenteleden blijft op de achtergrond: in veel gevallen lijken juist krachtige leiders de koers te bepalen. Een zakenregister had niet misstaan.

Voor een synthetiserend handboek presenteert dit boek, zoals gezegd, veel nieuws en nieuwe invalshoeken ten opzichte van het bestaande. Het biedt bovendien een uitstekend uitgangspunt voor verder onderzoek naar de geschiedenis van een, vanwege haar omvang en grillige geschiedenis, bijzondere immigrantenkerk die, vergeleken met bijvoorbeeld die van de Hugenoten, buiten de eigen kring opmerkelijk weinig aandacht heeft gekregen.

Joke Spaans, Universiteit Utrecht